

6.2. Кризата на комунистическата модернизация

През 1988 г. един от лидерите на пост-Титова Югославия Стипе Шувар пише: "В действителност историческият феномен капитализъм се възприема по пътя на абсолютизирането на идеята, природата, волята, без да се търсят (по-специално от политикономистите, които са главните идеолози на т. нар. естественост на капитализма) основите на това общество в историческото развитие. Поради това икономиката, държавата, обществото се представят като природни или рационални неизбежности. Нека не забравяме, че идеологически идентична конструкция беше сталинското "въвеждане" на комунизма с Конституцията от 1936 г., с която едно все още много бедно в смисъл на развитост общество, в което и човешките нужди и свободи бяха доста ограничени, се обявява за комунистическо, следователно за последно в историята. В името на такова съвършено и окончателно общество са се оправдавали и всички "крайни" и "съвършени" решения на същата "съвършена" партия, държава и вожд. По-късните критики на сталинизма и въвеждането на терминологията на "зрелия социализъм" представляват само легализиране на идеологията на модернизацията или поправки в "окончателния" ред, който от своя страна е обикновена индустриализация, извършвана под социалистически лозунги¹."

През 1956 г., три години след смъртта на Сталин, **Никита Хрушчов**, новият съветски лидер, чете своя "Секретен доклад" пред XX конгрес на съветската Комунистическа партия. В него разобличава "култа към личността на Сталин" и дава характеристика на сталинизма така: "Сталин създаде концепцията за "враг на народа"... Тази концепция направи възможно прилагането на най-жестоки репресии, нарушаващи всичките норми на революционна законност срещу всеки, който не е бил съгласен със Сталин по който и да е въпрос, срещу онзи, който дори само е бил подозиран в извършването на враждебни действия, а така също и срещу онези, които са имали лоша репутация."² Критиката на сталинизма от 1956 г. се въздържа да критикува комунистическия проект - сталинските репресии се обявяват за "деформация" на социализма, за "отклонения" от предначертания път. Но тази критика, наречена заедно със съпътстващата я практика "десталинизация", има широки последици:

- тя спомага за недогматичното преосмисляне на историята на марксизма и комунизма;
- тя подхранва скептицизма и съмнението във вечната истина на лидерите и партията;
- тя подтиква комунистическите партии да се дистанцират не само от Сталин и сталинизма, но и от съветския модел и СССР.

Именно последното отприщва огромна идеологическа енергия - раждат се националните варианти на комунистическия проект, самото "монолитно" комунистическо движение се диверсифицира и плурализира, полемиката в него става допустима и има за резултат нови идеологически търсения в комунистическата модернизация от съветски тип.

Национализацията на комунизма

Национализацията на комунистическия проект, започната всъщност от Сталин, става всеобща норма на комунистическото движение. Но за Сталин смисълът на национализацията на комунизма е в превръщането на СССР в "социалистическо отечество", което комунистите от всички страни са длъжни да защитават. Инструмент за налагане на нормата е Коминтернът - световната комунистическа партия. През 1943 година Коминтернът е разпуснат, а наследникът му - Коминформбюро (1947-1956) - има за единствена задача да осъжда отклоненията от нормата (най-вече да дава международна легитимност на позицията на Сталин в конфликта му с Тито).

След Втората световна война постепенно всички комунистически партии предприемат изработването на национални комунистически стратегии - "национални пътища към социализма". От втората половина на 40-те години се раждат "националните комунизми", всеки от които,

¹ Статията на С.Шувар в *Sozialisam*, 1988, No. 1.

² Хрушчов, Н. С. *Доклад на закрито заседание XX конгреса на КПСС*. М., 1959, с. 10.

основавайки се официално на общите цели на комунизма, предлагат различни проекти, изразяващи интересите на отделните комунистически национални елити и на масовата им подкрепа.

След смъртта на Сталин (1953) Двадесетия конгрес на КПСС и разпускането на Коминформбюро (1956), "националните комунизми" получават всеобща легитимация. Ражда се палитра от национални проекти: "самоуправленският социализъм" на Тито в Югославия; "китайският социализъм" на Мао Дзедун; "еврокомунизмът" на западноевропейските комунистически партии в Италия, Испания и Франция; "социализмът с човешко лице" на Александър Дубчек в Чехословакия и т. н.

Независимо от националните различия в комунистическите проекти отправен модел остава "реалният социализъм" - термин от втората половина на 60-те години, който заменя непостижимото обещание на Хрущов за "пълен комунизъм през 1980 г." "Реалният социализъм" е името на политическата практика в СССР и Източна Европа по това време и се афишира като норма чрез поредицата от Международни съвещания на комунистическите партии (1957, 1960, 1969). Всяко отклонение от принципите на "реалния социализъм" се обявява като "отстъпление от комунизма".

"Реалният социализъм" идеологически означава:

- обявено поетапно придвижване към крайната цел - комунизъм;
- ръководна роля на комунистическата партия;
- обществена собственост;
- възпитание в комунистически дух.

В условията на допускан плурализъм в световния комунизъм възникват нови конфликти, този път между СССР и Китай. Конфликтът е геополитически и за влияние в Третия свят, но намира идеологически израз като конфликт между комунистическата норма и "отклонението" на Мао.

Конфликтът започва през 1960 г. с издаването в Китай на сборника "Да живее ленинизмът", където са формулирани критики към Съветския съюз и неговия политически проект. Китайският комунизъм приема името "маоизъм". Маоизмът не е разгърната теория, той се определя предимно чрез различията си от съветския комунизъм. Основните идеи на Мао могат да се сведат до следното:

- основният световен конфликт е между "световния град" (индустриалния север с два хегемона - империализма или САЩ и социалимпериализма или СССР) и "световното село" (третия свят);
- опора на революционните сили след Втората световна война е световното село;
- основните цели на комунизма са постижими чрез възпитание ("културна революция") главно на селото;
- мирното съвместно съществуване с империализмите е недопустимо, световната революция трябва да се подпомага дори чрез военни средства, а главна революционна стратегия е "народната война".

Маоизмът има силно влияние сред левите и националноосвободителните движения в Третия свят през 60-те и 70-те години (Индонезия, Ангола). Маоизмът, особено поради критиката си към СССР и идеята за "културна революция", има силно влияние и сред гошистите (левичарите) в Западна Европа през 60-те години. Първоначално **Мао Дзедун** символизира успешното присаждане на комунизма в Третия свят. До средата на 1950-те години Мао е ленинист, провеждащ стриктно съветския модел в Китай. Но кризата в международния комунизъм след 1956 г. и трудностите в прилагането на модела в Китай подтикват Мао към преосмисляне на китайския комунизъм. Ражда се маоизмът.

Основната му идея е, че съветският модел подценява ентузиазма в социалистическото строителство за сметка на бюрократичната организация. Изходът от застоя е в нова вълна от ентузиазъм. В Китай тези вълни са поне две: "Големият скок" (1958–1960) и "Културната революция" (1966–1969). По същество маоизъм като нов идеологически синтез няма. По-скоро има преход от ортодоксален сталинизъм към прагматизъм. Всъщност наследниците на Мао след смъртта му през 1976 г. поемат един модернизирания вариант на Лениновата НЕП - тип държавен капитализъм с развитие на контролирана пазарна икономика и политическа хегемония на комунистическата партия.

В Латинска Америка националните комунизми са също силно повлияни от идеите на Мао, особено за обосноваването на стратегията на "народната гериля". **Фидел Кастро** в Куба, както и сандинистите в Никарагуа прилагат стратегията на продължителна и малочислена гериля, която изтощава режима, разгражда постепенно обществената му опора, делегитимира го и накрая го събаря. Някои изследователи наричат кастриската доктрина "фокализъм" (от фокус, от испански -

огнище). Смисълът ѝ е да събуди съпротивата на политически изолираното село срещу властта, да подготви въстаническа армия, готова на всичко, да възбуди революцията независимо от обективните условия. Фокизмът смята за второстепенни такива революционни методи като общата политическа стачка, демонстрациите и пропагандата. Първостепенни са действията на въоръжената гериля.³

В Европа "националните комунизми" също изхождат от различието си от съветския модел. "Еврокомунизмът" и идеите на Пражката пролет за "социализъм с човешко лице" оспорват няколко основни принципа на "реалния социализъм":

- вместо "ръководна роля на комунистическата партия" - политически плурализъм с постигане на идейна хегемония на левите сили;
- вместо "диктатура на пролетариата" - широка демокрация за народа;
- вместо "център на световния комунизъм" (СССР) - "полицентризъм".

Еврокомунизмът⁴ е по същество началото на процеса на "социалдемократизиране" на някои западни комунистически партии от началото на 70-те години и негова основа е приемането на принципите на либералната демокрация като неотменима рамка за радикална трансформация на обществото. Теоретично еврокомунизмът черпи идеи от "западния марксизъм" на Роза Люксембург и Антонио Грамши, сред които най-вече идеята за достигане на "културна хегемония" преди решаването на въпроса за политическата власт.

Палиграта от национални комунизми е израз на кризата на комунистическия модернизъм, която продължава повече от тридесет години. В хода на полемиките и борбите до такава степен се ревизират основните идеи, че в крайна сметка към времето на съветската перестройка (1985–1990) г. е трудно да се каже, какво точно е останало от първоначалния проект на комунизма.

Крайт на пролетарския мит и критиката на тоталитаризма.

Под въпрос е основен елемент на комунизма: може ли все още работническата класа да се третира като Месия, носещ освобождението на всички? Сталинските репресии, китайската културна революция, "експериментите" на червените кхмери в Камбоджа показват нагледно, че не е възможно някой да бъде освободен противно на неговата воля. Самата диференциация на работническата класа прави проблематично формулирането на нейните "коренни интереси" като общи. Все повече работническият интерес излиза на повърхността като пъстра съвкупност от често противоречиви интереси, чийто синтез може да има само общочовешко, а не специфично работническо измерение.

В комунистическия проект на пролетариата се приписва един универсален обществен проект, осъществяващ разнородни ценности (равенство на възможностите, благоденствие за всички, грижа на обществото за личността, "социална държава", равенство в свободите, всеобщ мир, равенство на народите, антиимпериалистическа и антидиктаторска солидарност и т.н.). Но тези ценности, всъщност са глобализирането, универсализирането на общочовешкото съдържание на интереса, чийто носител исторически е било работническото движение. В крайна сметка се оказва наивно предположението, че интересът на работническата класа е универсален и че социалната промяна има смисъл само от гледна точка на пролетариата.

Какво остава от крайните цели на социалистическия проект? Няколко факта са показателни. Социалдемократите първи престават да говорят за социализма като "крайна цел". Малко по-късно социалистите от Южна Европа, особено след "изпитанието на властта", също ги последват. Комунистическите партии все по-малко говорят за "крайните цели" на движението. В цялата левица се наблюдава съсредоточаване върху конкретните проблеми, върху настоящето и все по-малко върху бъдещето. Значи ли това, че социалистическата качествена определеност на левицата, а и до голяма степен на работническото движение, е изчезнала?

³ Вж. Шатле, Фр., О. Доамел, Е. Пизие. *История на политическите идеи*. С., 1998, с. 390. Френският журналист и бъдещ съветник на президента Митеран Режи Дебре, автор на книгата "Революция в революцията" и участник в няколко латиноамерикански герили, е един от авторите на тази теория.

⁴ През 1971 г. лидерът на Испанската КП Сантяго Карильо публикува книгата си "Еврокомунизмът и държавата", където излага принципите на еврокомунизма.

На този въпрос се дават различни отговори, включително в самата левица. Факт е обаче, че самата левица от 80-те години насам се е отказала от класовите стратегии. Пролетариатът не е вече новият Прометей, който ще донесе свободата. И изобщо под въпрос е, че някакъв социален елит (бил той класа или партия) ще бъде субектът на очакваната социална промяна.

Опитът да се преодолее капиталистическата цивилизация чрез социализма показва, че нещата могат да завършат с разрушаването на цивилизацията въобще. Социалистическата идея е интелектуално усилие, целящо да върне на човека божествените му способности на творец на собствената си съдба, да го издигне в ранг на всеобща ценност. Но социалистическият модернизъм не успява. В криза, заедно със социалистическия проект, се оказва модернизмът, а по същество - Просвещенският проект.

Кризата на комунистическия модернизъм поражда цяло направление в политическата мисъл, което се занимава с тоталитарния феномен. Терминът “тоталитаризъм”, въведен от американеца **Карл Фридрих**, цели да насочи интереса на изследователя към наистина новото, което диктатурите на Хитлер, Мусолини и Сталин имат като общо, онова, което ги отличава от “обикновените” авторитарни режими. В книгата си “Тоталитарната диктатура и автокрация” (писана съвместно със Зб. Бжежински), К. Фридрих изтъква шест критерия на тоталитаризма:

- наличието на официална и всеобясняваща идеология;
- еднопартийна система начело с диктатор;
- система на полицейски контрол в цялото общество;
- концентрация на всички средства за пропаганда;
- концентрация на всички военни средства;
- централизиран контрол и управление на цялата икономика.⁵

Хана Арендт разширява тези институционално-идеологически характеристики на тоталитарните режими. Според нея тоталитаризмът изгражда съвършено нови институции, скъсвайки с всяка политическа традиция: тоталитарните режими винаги трансформират класите в маси, заменят системата на партиите не с диктат на една партия, а с едно масово движение, изместват центъра на тежестта от армията към полицията и води външна политика, насочена открито към световно господство.⁶

Първоначалната интерпретация на тоталитарния феномен е идеологическа - тоталитаризмът е “осъществяване на утопията”, което става възможно поради наличната социална технология на ХХ в. През 1951 г. Якоб Талмон публикува “Произход на тоталитарната демокрация”. Той намира корените на тоталитаризма в якобинската диктатура, провеждаща Терора в името на една-единствена месианска истина. **Карл Попър** вижда тоталитаризма като продукт на финалистката философия от Платон до Маркс, която създава лишени от плурализъм представи за света.⁷ Отхвърлянето на рационалистическите утопии на запад се засилва при всяко събитие, което показва осъществяването на утопиите⁸: 1956 в Москва и Будапеща, 1968 в Прага, 1973 при публикуването на “Архипелаг ГУЛаг” на Александър Солженицин, 1979 в Камбоджа.

Кризата на комунистическата утопия подхранва на Запад нов интерес към либерализма, като центърът е поставен най-вече върху плурализма и правовата държава, която съхранява свободата повече, отколкото осъществява етическите и рационалистическите принципи.⁹ От друга страна, кризата на комунизма подхранва и неоконсервативната вълна.

Осмислянето на тоталитарния феномен се развива и на социологическата плоскост. Хана Арендт изтъква, че разрушаването на социалното тяло, ликвидирането на социалните структури и на колективната солидарност (основата за самоорганизирането на обществото) е социалното основание на тоталитаризма. Модерната масовизация създава атомизирани индивиди и безформени тълпи, а с това и предпоставките на тоталитаризма. Покрай кризата на комунизма под въпрос се поставя модерността изобщо, която е обременена с тоталитарни заплахи.

Тоталитарният феномен се свързва от някои по-съвременни изследователи с останалите извън модернизацията общности без представителство в социалния и политическия център. Изтъква

⁵ Touchard, J. *Histoire de idées politiques*, t. 3. P., 1955, p. 820.

⁶ Цит по: Arendt, H. *Le système totalitaire*. P., 1972, p. 203.

⁷ *Nouvelle histoire des idées politiques*. P., 1990, p. 722.

⁸ Изразът е на руския философ Николай Бердяев.

⁹ *Nouvelle histoire des idées politiques*. P., 1990, p. 724.

се, че след Сталин съветският тоталитаризъм се превръща в авторитаризъм или в пост-тоталитаризъм, основан най-вече върху клиентелизма.

Важното е не толкова дали терминът тоталитаризъм е аналитичен или идеологически. Някои го смятат за нормативно понятие без аналитична стойност. Важното е, че в спора около тоталитаризма се раждат идеи, които ще подхранят дебата за постмодерността.

Всъщност критиката срещу “реалния социализъм” е преди всичко антибюрокрадна. Работещият в ГДР **Рудолф Баро** публикува през 1979 г. книгата си “Алтернативата” (която му коства затвор). В нея той критикува източния социализъм, като търси корените на проблема в теоретичния марксизъм. Баро вижда у Маркс логиката на един “индустриален деспотизъм”, опасност от диктатура на една “нова учено-политическа класа” (както предупреждава и Бакунин). Според Баро “реалният социализъм” е резултат от формирането на “каста от ръководители, имащи като функция на всички нива на обществения живот да управляват авторитарно колективните поведения с цел да триумфира модерността, т.е. индустриалният ред”.¹⁰ Реалният социализъм е нов модерен синтез на духовна и светска власт. Именно поради това изходът е в една културна революция, събуждаща излишествата от съзнание, което обществото непрекъснато произвежда. Темата за културната революция ще събуди интереса на критиците на “реалния социализъм” към наследството на Антонио Грамши.

В поредицата от критични изследвания на “реалния социализъм” следва да се посочат книгите на югославянина Милован Джилас “Новата класа” (1953) и на руснака Михаил Восленски “Номенклатурата” (1984), публикувани в чужбина, както и работите на поляците Курон и Модзелевски от 1964 г., публикувани в Полша.

¹⁰ Rudolf Bahro, *Die Alternative*. цит. по: Chatelet Fr., Ev. Pisier-Kouchner. Les conceptions politiques du 20eme siecle. P.PUF, 1990, p.916-917.